

פרק שישי

תורה שבעל-פה

הרב יהודה זולדן

מפמ"ר תושב"ע

קשרי עובד מעביד:

במשנת הרב בצמ"ח עוזיאל והראי"ה קוק

מבוא

הראי"ה קוק שימש כרבה הראשי של יפו עד שנת תרע"ד (1914), ומשנת תרע"ט (1919) שימש כרבה של ירושלים והרב הראשי לארץ ישראל, עד פטירתו בשנת תרצ"ה (1935). הרב בצמ"ח עוזיאל כיהן משנת תרפ"ג (1923) כרבה הראשי של העיר הצעירה והחדשה תל אביב, ובשנת תרצ"ט (1939) מונה להיות הרב הראשי והראשון לציון. הוא כיהן בתפקיד זה עד פטירתו בשנת תשי"ג (1953). תקופת פעילותם חופפת, ובמובנים רבים אפשר לראות את הרב עוזיאל כמי שממלא את מקומו של הראי"ה קוק בתחילה בתל אביב-יפו, ואחר כך ברבנות הראשית לישראל.¹

הראי"ה קוק והרב עוזיאל עסקו בכתיבהם בטיב הקשר שבין מעביד ועובד, ובמאמר זה נבקש למצוא נקודות השוואה והשלמה בדברי שניהם בעניין זה. נעמוד על חידושיהם ההלכתיים ועל התבוננותם המיוחדת בסוגיה זו לאור מציאות חברתית תעסוקתית חדשה. בתקופה המדוברת, התורכים ואחר כך הבריטים שלטו בארץ. האוכלוסייה היהודית בארץ הייתה קטנה, אך למרות הקשיים והמגבלות, יהודים המשיכו לעלות לארץ, והיישוב הקטן החל להתארגן לקראת הקמת מדינה יהודית בארץ. הציבור הדתי בארץ היה מרכיב קטן בתוך כלל האוכלוסייה, אך ציבור זה התאגד והתארגן כגוף חברתי ופוליטי בזיקה לתנועות דתיות לאומיות שקמו בעולם. תנועת המזרחי שקמה בשנת תרס"ב (1902) הייתה תנועה ציונית דתית שביקשה להחזיר לעם ישראל את

חירותו המדינית בארצו על בסיס התורה: "עם ישראל בארץ ישראל על פי תורת ישראל". הרב עוזיאל התמנה לנשיא "המזרחי" בשנת תרע"ט (1919).² בשנת תרפ"ב (1922) קמה מתוך "המזרחי" תנועת "הפועל המזרחי", שהדגישה את הערכים הסוציאליים ועיגנה את ערכי השוויון והצדק החברתי במקורות ובמסורת. מנהיגיה וחבריה היו בני ישיבות שעלו לארץ על מנת לבנותה כחלוצים. היה להם קושי להיקלט במסגרת הסתדרות העובדים הכללית בשל היותם שומרי תורה ומצוות, ועל כן הם הקימו מסגרת ארגונית משלהם.³ חברי "הפועל המזרחי" בארץ שאלו את הרב בצמ"ח עוזיאל שאלות הלכתיות הקשורות לקשרי עובד-מעביד. תשובתו אליהם היא הבסיס למאמר זה. אף אל הראי"ה קוק הפנו חברי "הפועל המזרחי" שאלות, אולם בעניין טיב הקשר שבין עובד ומעביד הוא לא נשאל. מדבריו בכמה מקומות אפשר ללמוד על תובנותיו בעניין. תחילה נעיין בתשובת הרב עוזיאל, ואחר כך נשווה לדברי הראי"ה קוק ונשלים מהם.

2 יעקב הדני, "הרב בן ציון עוזיאל כמנהיג מדיני (יפו תרע"ב-תרצ"ט)", **ניב המדרשה**, כ"א (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 239-268; מלכה כ"ץ, "כי בו בחר ה' אלהיך: פעילותם של ספרדים ובני עדות המזרח ב'מזרחי' בארץ ישראל תרע"ח-תרפ"ד", (עורכת: רות טוויג), **יהודים הספרדים במבחן הזמן**, ירושלים תש"ס, עמ' 35-64.

3 יוסי אבינרי, **תיעוד תולדות יחסי הסתדרות העובדים הכללית והסתדרות הפועל המזרחי בראשית דרכם – מחברת עבודה לארגון עובדים**, (עורכים: י' גורני א' בראלי) המרכז למורשת בן גוריון שדה בוקר, המכון לחקר הציונות אוניברסיטת ת"א, אוניברסיטת בן גוריון, תשס"א, עמ' 497-510.

1 הראי"ה קוק כתב הסכמה לספרו של הרב עוזיאל: **משפטי עוזיאל** (מופיע גם אצל: הרמ"צ נריה, **בשדה הראי"ה**, עמ' 267-268). מלבד דברי הברכה, הוא דן אתו שם בהרחבה על המבטא בזמן התפילה. הדיון מופיע אצל: הראי"ה קוק, **שו"ת אורח משפט**, סימן יח. בכתבי הראי"ה קוק יש תשובות נוספות לרב עוזיאל.

לאחר כשבועיים התפנה הרב עוזיאל להשיב להם על השאלות האחרות. כך הוא פותח את **מכתבו השני**:

ב"ה ד' טבת תרצ"ח, תל אביב
לכבוד הוועד הפועל של הסתדרות הפועל המזרחי בארץ ישראל
שוכט"ס [שלום וכל טוב סלה].
אחים יקרים ואהובים!
בהמשך למכתבי אליכם מיום י"א דנא, הנני ממציא לכם את תשובותיי המצורפות בזה. ועלי להגיד לכם, כי שאלותיכם אלה כל אחת כשהיא לעצמה הן נושאים חשובים לעיון רב ומסתעפים לפרטים מרובים. אבל כדי לא להלאותכם בפלפולים ועיונים הקשורים בפרטי הלכות בספרי הפוסקים ראשונים ואחרונים, קצרתי את דברי עד כמה שזה אפשר, אבל לא הרשיתי את עצמי להשיב לכם הלכות פסוקות בפוסקים קצרים לפי שחובת כל משיב שאלה להלכה לבאר מקור ההלכה בתלמוד ופוסקים ולבאר גם את נימוקה.
מנקודת השקפה זו הוצרכתי לחלק אחדות משאלותיכם לסעיפים קטנים ולהשיב גם על שלא נדרשתי מכם לפי שאי אפשר היה לי להצטמצם בתשובה על שאלתכם מבלי לנגוע בעצם הבעיה של השאלה.
ועוד זאת עלי להגיד: תשובותיי אלה אינן הלכות פסוקות אלא חוות דעתי לפי קוצר השגתי.⁶

קשרי עובד מעביד: במשנת הרב בצמ"ח עוזיאל והראי"ה קוק

6 תשובה זו פורסמה בשני ספרים: **שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן**, ירושלים תשל"ז, סימן מו; **שו"ת משפטי עוזיאל** כרך ד חושן משפט, ירושלים תש"ס, סימן מב.

א. התורה מחייבת לפתור את כל הבעיות האלה ממקורות הנצח שלנו.

חברי הפועל המזרחי שלחו בחורף תרצ"ח (1938) מכתב לרב עוזיאל ובו שאלות הלכתיות בתחום קשרי עובד-מעביד, והתארגנות מקצועית של עובדים.⁴ אין בידינו את המכתב ובו שאלותיהם של חברי הפועל המזרחי. בידינו **תשובה ראשונה** שהשיב להם הרב עוזיאל (כ"ב בכסלו תרצ"ח):

לכבוד ועד הפועל של הסתדרות הפועל המזרחי בארץ ישראל,
שוכט"ס [שלום וכל טוב סלה].
בעונג רב קראתי את מכתבכם הנכבד אלי מיום י"א דנא והנני מביע לכם את רגשי הוקרתי המרובה לרצונכם הטוב הזה למצוא פתרון בעיות העבודה ביישובנו בתורת משפט תורת ישראל. מקרב לב מלא חבה והוקרה הנני אומר לכם אהובי היקרים לכו בדרככם זה כי ברכה בו להצלחת שלום יישובנו. רוצה הייתי להשיב על כל שאלותיכם, אולם היות ואני עסוק כעת בשאלה הלכתית אחרת שאינה סובלת דחוי, לכן אשאיר את תשובתי על כל שאלותיכם לאחר ימים או שבועות אחדים. וכעת הנני משיב רק על שאלת גיל הבחירות בהנהלות והסתדרויות.⁵

4 חברי הפועל המזרחי הפנו שאלות נוספות לרב עוזיאל. תשובה בהלכות כלליים – **שו"ת משפטי עוזיאל** כרך א, יורה דעה סימן כד; האם אדם שמחלק חלב ללא אופניים בשבת נקרא מחלל שבת, והאם יכול להיות חבר בתנועת הפועמ"ז – **שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן** סימן יט, **שו"ת משפטי עוזיאל** כרך ג אורח חיים סימן לט; מי נחשב תושב עיר או ישוב, המאפשר לו זכות בחירה להנהגת העיר – **שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן** סימן מא, **שו"ת משפטי עוזיאל** כרך ד חושן משפט סימן ג; התנהלות חברים דתיים בהצבעות במסגרת עירייה – **שו"ת משפטי עוזיאל** כרך ד עניינים כלליים סימן ט. מושב בית עוזיאל ליד רחובות נקרא על שמו של הרב בצמ"ח עוזיאל. המושב הוקם בשנת תשט"ו, על ידי תנועת "הפועל המזרחי".

5 **שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן** סימן מב; **שו"ת משפטי עוזיאל** כרך ד, חושן משפט סימן ד. עיון וסיכום תשובה זו, ראה: עקיבא שטרנברג, **ההלכה והמעשה**, רחובות תש"ע, עמ' 319-325.

מדוע הדגיש הרב עוזיאל שתשובותיו לשאלות הן אינן הלכות פסוקות? ייתכן והעניין קשור לאמירה אחרת של הרב עוזיאל כמה שנים אחר כך. הרב משה פינדלינג היה רב בחיפה, וכתב את הספר "תחוקת העבודה לפי דיני התורה" (ירושלים תש"ה).⁷ הרב עוזיאל כתב לו ב"ד בשבט תש"ד מכתב ברכה להוצאת הספר. הוא פותח בתיאור שאלות חדשות ביחסי עובד-מעביד שקיימות בכל העולם: התאגדות פועלים, שביתה, סיכון עובדים בשל שימוש בכלי עבודה טכנולוגיים חדשים ומסוכנים ועוד. על כך הוסיף:

בעיות אלה מחייבות אותנו לדעת אותן ולמצוא את פתרונן לא ממקורות זרים, אלא ממקורותינו אנו, שהם מקורות הנצח, ושבהם נמצאו מקופלים וגנוזים כל התורות והמשפטים בכל השינויים אשר התהוו ויתהוו מאז כתיבת התורה ופירושיה מהר סיני. [...] רצוי לציין שבמשפט הפועלים לא עמדו רז"ל על מידת הדין החזק כדרכם בכל המשפטים שאמרו יקוב הדין את ההר, ואין מרחמין בדין. לעומת זאת במשפט הפועל ובעל הבית או העובד והמעביד, דנו לזכות הפועל ואמרו לבעל הבית למען תלך בדרך טובים ואורחות צדיקים תשמור (ב"מ פג.) ולעומת זאת קבעו הלכות חמורות לדייק בזמן כניסה ויציאה לעבודה (פרק "השוכר את האומנין"), ודייקנות בהמשך העבודה ללא הפסקה אפילו לדבר מצווה.⁸

לדבריו, הלכות אלו מומשו בעבר כשהעבודה ועובדיה היו ישראלים וכשמשפטי העבודה היו על פי ההלכה. אבל בגלות, כשהועסקו גם זרים, אזי הסתגלו לחוקי המדינה בכל מקום, וזה היה יסוד ההלכה של דינא דמלכותא דינא.

ולכן חבויים משפטים אלה מהיות הלכה למעשה ונשארו בכתב לתלמוד ולעיון. ועתה ברצות ה' דרכנו והעלנו לארצנו ונטענו באדמתנו, ובהתרחבות העבודה החקלאית בכל צורותיה וענפיה בכפר, והתפתחות התעשייה בכל צורותיה ובכל השלמות הטכנית והדינאמית של המדע האחרון, עמדו בעיות משפטיות אלה לפני הפועל ובעל הבית בראשונה, ואחרי כן לפני כל היישוב כולו שכל אחד ממנו וכולם יחד הם עובדים ומעבידים פועלים ובעלי בתים. והתורה מחייבת והדעת מחייבת לפתור את כל הבעיות האלה ממקורות הנצח שלנו כמו שהם כתובים בתורה ובדברי רבותינו ז"ל בעלי ההלכה שבתלמודין ובפסקי התשובות שבכל הדורות והקהילות שנשאו ונתנו בהלכות אלה לדעת את התורה בכל פרטיה או שהורו הלכה למעשה בכל שאלות ומשפטים שעמדו לפניהם.

מדובר אפוא בשאלות חדשות, ובתחום שהעיון בו התמעט במשך השנים בשל הגלות, ובשל העובדה שנזקקו למערכות משפט לא יהודיות. כעת, מששב עם ישראל לארצו, יש צורך להתמודד עם השאלות הללו, מתוך ההלכה ומשפט התורה, על בסיס האמור בתלמודים ובספרות הפסיקה והשו"ת במהלך הדורות. פסיקה מבוססת על פיתוח עקרונות הלכתיים שנצברו ומתחדדים במהלך הדורות, ובתחום שבו אין פסיקה רציפה מפותחת ועדכנית קשה מאוד ללבן ולברר את העניין כראוי. בכל זאת הרב עוזיאל לא נרתע מהדבר. אדרבה, הוא תמך ברב פינדלינג ועודד אותו שיעסוק בנושא, והוא עצמו השיב תשובות בתחום. ייתכן שזו הסיבה שהוא כתב שתשובותיו לשאלות חברי הפועל המזרחי הן על פי קוצר השגתו ולא הלכות פסוקות.

7 בפתח הספר בעמ' 6 מופיעים דברי ברכה מאת הרב עוזיאל, ובסוף הספר (עמ' קלב"קלג) מופיע נספח ובו תשובה של הרב עוזיאל בסוגיית מתן פיצויים. המחבר מזכיר את הרב עוזיאל כמה פעמים לאורך הספר.

8 **מכמני עוזיאל**, חלק ב עמ' שפח-שצ.

ב. טיב הקשרים הדדיים בין מעבידים לעובדים

התורה הזהירה את המעביד לשלם את שכר הפועל בזמן, וחכמים קבעו הלכות נוספות באשר לקביעת שעות העבודה, הפרות הסכם וסיכומים בין הצדדים ועוד. אך מה הקשר הנפשי האנושי שצריך להיות בין המעביד לעובדים? איזו סביבת עבודה צריך המעביד ליצור לעובדיו? שאלה זו שאלו את הרב עוזיאל חברי הפועל המזרחי. כמו כן שאלוהו שאלות נוספות באשר למחויבות העובד למעביד, על הסמכות לקבוע נהלי עבודה, על היכולת של עובדים להתאגד באיגוד מקצועי, על סמכותם להכריז שביתה. במאמרנו זה נתמקד אך ורק בתשובת הרב עוזיאל על טיב הקשר בין מעביד לעובד.

מה הן ההגדרות הברורות לקביעת יחסים הדדיים בין הבעלים והעובדים?

תשובה: דבר זה לא מצאתי מפורש בדברי רז"ל הראשונים, אבל נלמד הוא במכל שכן, במאמרם ז"ל בדרשת הכתוב: "כי ימכר לך אחיך" (דברים טו, יב) שתנהג בו אחוה. הא כיצד? אתה נוהג בו אחוה, והוא נוהג בעצמו בעבודתו" (ספרא ויקרא פר' בהר, פרשה ה, ז). מכאן אתה למד הגדרה ברורה זו ליחסים ההדדיים שבין הבעלים והעובדים. הבעלים חייבים להתנהג עם העובדים במדת אהבה וכבוד, עין טובה ונדיבות לב. והפועל נוהג הוא בעצמו מדת נאמנות ומסירות גמורה לעבודה שהוא נשכר לעבוד בה.

יחס אהבה וכבוד כיצד? "כי טוב לו עמך" (דברים טו, טז): עמך במאכל, עמך במשתה" (קידושין כ, ע"א). הא למדת שיחס בעל הבית אל הפועל צריך להיות יחס אחואי כאל אדם שווה ועוזר לו להשלמת עבודתו; ולא יחס של נחות דרגא המביא לידי מעשים שיש בהם משום העלבה והכלמה. כי באותה מדה שנזקק הפועל לבעל הבית, כך זקוק בעל הבית אל הפועל ובהשתתפותו נשלמת פעולתו של הבית.

עין טובה ונדיבות לב כיצד? חובת בעל הבית היא שלא להתנהג עם פועליו ופקידיו במדת דין קפדנית, אלא להיפך בעין יפה ולב נדיב ולקיים בעצמו "למען תלך בדרך טובים ואורחות צדיקים תשמור" (משלי ב, כ). וכן מסופר בגמ': רבה בר בר חנא תברו ליה הנהו שקולאי חביתא דחמרא. שקל לגלימיהו, אתו אמרו ליה לרב. אמר ליה: הב להו גלימיהו, אמר ליה דינא הכי? אמר ליה הן, "למען תלך בדרך טובים". יב להו גלימיהו, אמרו ליה: עניי אנן טרחינן כולה יומא וכבינן ולית לן מידי. אמר ליה: זיל הב אגרייהו. אמר ליה: דינא הכי? אמר ליה: הן "ואורחות צדיקים תשמור". (בבא מציעא פג ע"א; ירושלמי בבא מציעא פ"ו). עובדא זו משמשת לקו המדה להתנהגות עדינה של בעל הבית עם פועליו בכל עניני העבודה ושכר פעולתה.

הרב עוזיאל כתב שהוא לא מצא התייחסות מפורשת במקורות לטיב הקשר בין מעביד ועובדיו על פי ההלכה. הוא הציע ללמוד את העקרונות הללו מיחסי אדון-עבד. עבד עברי הוא אדם שנמכר בגנבתו, או שנאלץ למכור עצמו לעבד באישור בית דין בשל מצב כלכלי אישי חמור. מדובר על אנשים שהידרדרו כלכלית, ומי שנמכר בגנבתו זהו מי שהידרדר גם מהבחינה המוסרית. המטרה היא לתת לעבד יכולת כלכלית להתייצב, ולשקם אותו מבחינת מעמדו, כדי שעם תום העבדות הוא יוכל לתפקד באופן עצמאי. כדי לחזק את העובד גם מהבחינה האנושית ולהעצים את רוחו, על המעביד להתייחס לעובד באחוה ובשווה אליו, ועל העובד לבצע את עבודתו.

הרב עוזיאל ציין את הגמרא שבה נאמר שהאדון חייב להשוות את עצמו ואת העבד בכל הקשור למאכל ומשתה. בהמשך הגמרא יש התייחסות לתנאי מחיה נוספים:

9 על היחס שבין אדון עבד לבין מעביד ועובד, ראה בספרי: **שבות יהודה וישראל**, "חובות מעביד לעובד - בריאות, בטיחות ושכר", עמ' 473-452.

שלא תהא אתה אוכל פת נקיה והוא אוכל פת קיבר, אתה שותה יין ישן והוא שותה יין חדש, אתה ישן על גבי מוכים והוא ישן על גבי התבן, מכאן אמרו: כל הקונה עבד עברי, כקונה אדון לעצמו.

כך מופיע העיקרון של הדרשה במדרש ההלכה (מכילתא דרבי ישמעאל משפטים – מסכתא דנזיקין פרשה ב):

”כי טוב לו עמך”, שתהא טובתו שווה לך. מכאן אמרו לא ישנה רבו עליו. מאכלו ומשקהו והסבו משלו, לכך נאמר: ”כי טוב לו עמך”.

”כי טוב לו עמך” מופיע בהקשר של עבד עברי שאיננו רוצה לצאת לחופשי כשתמו ימי העבדות: ”והיה כי יאמר אליך לא אצא מעמך כי אהבך ואת ביתך כי טוב לו עמך” (דברים טו, טז). אין זה רק תיאור מצב שהעבד רוצה להישאר כי טוב לו, אלא גם הוראה שכך צריך לנהוג.¹⁰ יש להעניק לעבד שוויון מלא בתנאי המחיה. התוס' (קידושין כ ע"א ד"ה כל) הסבירו שייתכן ויהיה מצב שלעבד יהיה טוב יותר מהאדון:

דפעמים אין לו אלא כר אחת. אם שוכב עליו בעצמו, אינו מקיים ”כי טוב לו עמך”. ואם אינו שוכב עליו וגם אינו מוסרו לעבדו זו מדת סדום. נמצא שעל כורחו צריך למסור לעבדו, והיינו אדון לעצמו.

10 בעלי התוס' הסבירו בכמה מקומות שכוונת הפסוק לתאר מצב. ראה: תוס' קידושין טו ע"א ד"ה כי; תוס' כתובות מג ע"א ד"ה ל"ג; תוס' ערכין ל ע"ב ד"ה דתניא. אך לעומתם: תוס' בבא קמא פז ע"ב ד"ה דכתיב: ”מדקאמר כי טוב לו עמך, שמע מינה שכך צריך לעשות”, וברשב"א שם.

התורה מצווה להתייחס לעבד ”כשכיר וכתושב” (ויקרא כה, מ), אך לעבד יש תנאים נוספים כמו שוויון בתנאי המחיה, ובמצבים מסוימים מצב העבד טוב יותר ממצב האדון.¹¹

לא ברור שהרב עוזיאל התכוון להחיל לחלוטין את הלכות עבדים בעניין זה על הלכות עובד-מעביד, אך הוא ביקש ללמוד מכאן את אותו עיקרון: על המעביד להעניק יחס מכבד לעובד. הנימוק לכך הוא תועלתו של המעביד: ”כי באותה מדה שנזקק הפועל לבעל הבית, כך זקוק בעל הבית אל הפועל ובהשתתפותו נשלמת פעולתו של הבית”. אפשר לראות באמירה זו סוג של עצה פרקטית. זה כדאי. המעביד נזקק לעובד. בלעדיו הוא לא יכול לממש את תכניותיו לרווחים, ולכן כדאי לתת לעובד יחס טוב, מכבד וחיובי. אפשר גם לראות בזה אמירה מוסרית. כאומרים למעביד: בלעדי הפועלים אינך יכול להצליח. אתה והפועלים שותפים בהצלחה. על כן נדרש מהמעביד לנהוג בפועליו יחס מכבד.

ביטוי ליחס טוב בין מעביד לעובד מצא הרב עוזיאל במסופר בגמרא על עובדים ששילמו להם שכרם לפנים משורת הדין, על אף שהם שברו את הרכוש של בעל הבית בעת עבודתם וגרמו לנזק גדול. לדברי הרב עוזיאל: ”עובדא זו משמשת לקו המדה להתנהגות עדינה של בעל הבית עם פועליו בכל עניני העבודה ושכר פעולתה”. אין הוא מצביע על סיבה פרקטית או מוסרית, אלא מציג זאת כהדרכה רוחנית. אין כופים לנהוג לפנים משורת הדין, אבל זו הנהגה רוחנית טובה.¹²

הרב עוזיאל למד מהדרכת התורה בקשרי אדון-עבד, או מהנהגה בין מעביד ועובד שיסודה לפנים משורת הדין, על טיב הקשרים הטבעיים שבין מעביד ועובד. כאמור בדבריו, הוא לא מצא מקור ישיר שמגדיר את טיב הקשרים האנושיים-נפשיים שבין עובד ומעביד.

11 השוואה בין עבד לשכיר, ראה: אליקים כסלו, ”תנאי העסקה במבט תורני”, **בצדק אחזה פניך**, תל אביב תש"ע, 226-240.

12 רמ"א שולחן ערוך חושן משפט סימן יב סעיף ד. ראה שם בדברי הרב יהונתן אייבשיץ, **אורים ותומים** ס"ק ד; הראי"ה קוק, **באר אליהו**, חושן משפט שם, עמ' קה-קו.

ג. הראי"ה קוק: "עכשיו אנחנו צריכים להערות מוסריות לדאוג בעד חיי העובדים, החומרי והמוסרי".

קשרי הראי"ה קוק ו"המזרחי" ותנועת "הפועל המזרחי" הם נושא מעניין וארוך. לצורך מאמרנו זה נסתפק בציון העובדה שחברי "הפועל המזרחי" שאלו גם הם את הראי"ה קוק שאלות שונות הקשורות לארגונם.¹³ אין בידנו תשובה מסודרת של הראי"ה על טיב הקשר שבין מעביד לעובד, אך מליקוט מכמה מקומות בכתביו, אפשר לקבל תמונה רחבה. גם הראי"ה עמד על ההבדל והניגוד שבין קשרי אדון-עבד ובין קשרי מעביד ועובד. הוא עמד בהרחבה על ההבדל שבין החובה שהתורה מטילה על האדון לדאוג לעבד ולהשוות אותו אליו, לעומת מעביד שאינו חייב בכך (עין איה ברכות, חלק ב עמ' 214):

יסוד הרעות שנמצאו בעבדות, בא רק מתגרת יד האדונים הרשעים שהתאכזרו בעבדיהם ולא חסו על חייהם ורגשותיהם. אבל תכלית התורה הוא שיהיה עם ה' מצוין במידותיהם הטובות. ואז העבדות תהיה אחת מעמודי העולם וישובו. [...] אם ימצאו באנשים המוצלחים כאלה שבהיות ידם גוברת [מעבידים מצליחים] והם משעבדים בעניי עם בשכר פעולתם, אינם דואגים עבורם שיהיה להם לחם חוקם די ספקם, ושיהיו באים לנוח כפי הכח הטבעי שתמיד בריאותם, מפני שני דברים: האחד שאין רגש היושר מפעם

¹³ ראה: הרב צבי קפלן, **מעולמה של תורה**, עמ' צ-צו. פסק הלכה של הראי"ה קוק על אכי" לת בשר בתשעת הימים במטבח הפועלים של הפועל המזרחי (מופיע גם אצל: הרמ"צ נריה, **מועדי הראי"ה**, עמ' תקלט-תקמג.

רש"ז שרגאי שאל בשנת תרצ"ג (1933) את הראי"ה קוק שאלות בדבר הסמכות של עובדים להתארגן באיגוד מקצועי ולכוף את כל בעלי המקצוע להתאגד, ובדבר היכולת של איגוד מקצועי להכריז שביתה. התשובה של הראי"ה קוק שוכתבה ולא נכתבה על ידו, ופורסמה בנתיבה, ניסן תרצ"ג. היא מופיעה גם אצל: הרב כתריאל פישל טכורש, "דיני השביתות לפי ההלכה", **כתר אפרים**, תל אביב תשכ"ז, עמ' רס; שבעים שנה לרבנות הראשית לישראל, ירושלים תשס"ב, עמ' 505-507.

כל כך בלבבם ולומר שהם עושים עוול, שהרי אין מזונתם עליהם, ועבור עבודתם יקחו להם מה שירצו. וכיון שאינו מכריחם לעבוד אצלו, הוא חושב שהוא נקי מעניים, אע"פ שהם באמת מוכרחים לקבל עליהם תנאים קשים שאי אפשר להם לעמוד בהם מפני עניים. גם אם יקצרו ימיהם או יחלשו, אין האדון המשעבד להם [המעביד] מפסיד מאומה, כי ימצא לו פועלים אחרים.

אבל חוק העבדות הוא מגן לזה, כיון שהעבד הוא כספו יחוס על ממונו. זולת אם יהיה האדון איש רע מעללים ואכזר, אז תהפך העבדות לצרה. וגם אז בהיות מסחר העבדים הולך ונפרץ אז בידי הסוחרים יעשו רעות בחי המשפחה של העבדים כאשר נראה בשנים האחרונות שגרמו ביטול העבדות במדינות רבות. [...] ודי בהערה זו לפי המידות הטובות שהם בטבעי אצל זרע ישראל לשמור את העבדים מרעה גדולה, ולזכותם בטובה רבה ע"י חינוך מתוקן והגנה כוללת מרעי בני האדם. במקום נוסף¹⁴ חזר הראי"ה קוק על אותו עיקרון והדגים גם התנהגות שלילית של מעבידים:

והנה למשל העובדים במכרה-הפחמים, שהם נשכרים מרצונם, הרי הם עבדים לאדוניהם, [...] הנה אם היו עבדים קנויים קנין כסף אז היה מצבם יותר טוב. [...] העשיר שלבו אטום לועג לכל צדק ומוסר, ויותר נח לו שבמנהרה יחסר אור ואויר, אע"פ שעל ידי זה יתקצרו חייהם של עשיריות אלפים אנשים, ויעשו חולים אנושים, רק שלא יוציא מכיסו עשיריות אלפים שקלים לכונן את המנהרה במצב יותר טוב. ואם לפעמים תיפול מכרה, ויקברו חיים עובדיה, לא ישים על לב, כי ימצא עובדים אחרים נשכרים. מה שאין כן אם היו העבודות הללו נעשות ע"פ חוק עבדות חוקית [ע"פ דיני עבדים של התורה], שהעבדים המה קנין כספו של אדוניהם, אז הדאגה לחייהם ואשרם תהיה שווה לדאגתו על הונו, "כי כספו הוא", אז היו באמת העובדים הדלים הללו יותר מאושרים וצפויים לעתיד יותר טוב.

¹⁴ **אגרות הראיה**, חלק א, עמ' צה-צח.

ד. כשנערוך מערכת פועלים כזאת, נוכל להבין יותר דרכי התיקון שהיו נוהגים ביתר מערכות הפועלים.

הראי"ה קוק גם הציע תובנות עקרוניות מהכתוב במקרא על טיב קשרי מעביד ועובד. "כי תבא בכרם רעך ואכלת ענבים כנפשך שבעך ואל כליך לא תתן. כי תבא בקמת רעך וקטפת מלילת בידך" (דברים כג, כה-כו). ספר החינוך (מצוה תקעו) הסביר את טעמה של המצווה:

משרשי המצוה ללמד את בני ישראל להיות להם נפש יפה ורצון טוב, ומתוך כך תחול ברכת ה' עליהם.

הראי"ה קוק למד מכאן תובנה עקרונית בקשרי מעביד עובד:

ההערה המוסרית שיש בזה הוא נותן מקום להתבונן על דבר ערך הפועלים בהיותנו על ארצנו, וכמה פרצה טהרת המידות והחסד ע"פ הדרכתה של תורת ה'. שכפי יצר טבע לב האדם ירע בעיני בעל הבית בהיות הפועל אוכל מה שעושה, והורה לנו עד כמה נחשבה אכילת הפועלים ממלאכתם כנפשם שבעם לדבר של יושר וצדק, עד שלא להביט אדם על זה בעין רעה [...] וכשנערוך מערכת פועלים כזאת, נוכל להבין יותר דרכי התיקון שהיו נוהגים ביתר מערכות הפועלים, כי הכל נובע ממעין אחד, מקור הרחמים והחסד שהם נחלה לזרע אברהם ע"ה. ובצדק נוכל לקוות כי מידות כאלה וכיו"ב יתעלו בנו למכביר כאשר ישיב ה' את שבותינו, ונהיה בהם לאור גוים להורותם דרכי ה' בהליכות החסד והרחמים.¹⁵

[...] מיום שחרב ביהמ"ק ונתפזרנו בין העמים אין לך יום שאין קללתו מרובה מחברו, וחשכת ימי הבינים דוקא אז הרימה ראש, ותעוות את יושר התעודה של ארחות חיים, ותעשה העבדות למפלצת, ותאבד את תעודתה, שהיא לשמור את הכושלים שבבני אדם מתגרת יד אנשים רעים ותקיפים, ע"י מה שתביאם לאותו מצב של בטחון הרכוש. עד שכפי המצב ההוא היה נשקף, שיוצא שכרה בהפסדה, ותגמור האנושיות אומר לבטל את חק העבדות החוקית. [...] עכשיו אנחנו צריכים להערות מוסריות לדאוג בעד חיי העובדים, החומרי והמוסרי.

גם הראי"ה קוק ביקש ללמוד את טיב הקשרים שבין מעביד לעובד מקשרי אדון-עבד. העובד איננו קניין כספו של המעביד, וקל למצוא אנשים שמצבם הכלכלי נחות וירוד והם יהיו מוכנים לעבוד גם במשכורות נמוכות ובתנאים גרועים. על כן יש לפתח תובנות ערכיות ומוסריות מקשרי אדון-עבד, כדי לעגן את טיב הקשרים שבין מעביד לעובד. הרב קוק הצביע על הצורך העכשווי לעגן את התובנות הללו מבחינה מוסרית והלכתית. הוא לא כתב מדוע דווקא עכשיו התעורר צורך זה יותר מתמיד, אך נראה שהמציאות החברתית-תעסוקתית שמתחדשת בארץ, מחייבת לעסוק בכך.

15 עין איה, ברכות חלק ב, עמ' 34-35.

שאלה שאם תתנהג בלא סדרי ישר, תהיה מהסיבות היותר חזקות של הירוס השלום האנושי. ויותר גם כן עלולה להטעות את האנשים שהם דלים בשכל ובמידות רמות ונאצלות, שאימתי תעמוד להם הצלה להרימם משפלותם? בבעטם כל תורה וחוק, ובמאסם גם כן עול מלכות שמים. כי מבלעדי דעת ה' האמתית הנקלטת בלבבות רק ע"י הכשר כל סדרי עבודת ה' לפי פרטיה הרבים והשונים, תרבה השערוריה בעולם ויד התקיפים לעולם תהיה על העליונה ע"י אמצעים של חמס ושווד ופריצת כל גדרי מוסר ומישרים. ומי יהיו הסובלים עול קשה של אדונים קשים, שאין לרוחם מעצור ושתאוותם וגאותם לא תדע שבעה? רק אלה עניי עם הנכשלים בדרך החיים ע"י חלישותם הגשמית והרוחנית. על כן רק בזאת יתוקן זה החלק הרשום של השלום האנושי, ע"י הרבות יראת ה' ודעת אלוקים בעולם, אז לא יתנהגו האדונים שיהיו יראי ה' ומוזהרים על ההליכה בדרכי ה' ומכירים את חובת הצדק בהכרה שלמה פנימית עם פועליהם ושכיריהם, כי אם באהבה וחיבה יתירה. והפועלים מצדם ישיבו אהבה אל אדוניהם באשר גם המה באמונה יעשו כיד יראת ה' הטובה עליהם, והיא תגן בעד עריצות וגזל משפט משני הצדדים. והנה לפנינו חלק רשום של התועלת של שאילת שלום בשם: "והנה בעז בא מבית לחם". נשיא ישראל ובעל בעמיו, לא התייחס עם הקוצרים הפועלים הפשוטים כאיש רם ונעלה ביחס אל שפל ובזוי, אשר לא יפנה אליו כי אם בגזרת מושל, לומר: עצלים ונרפים, הוסיפו לעבוד בחריצות. וזה היה ראוי להימצא אצל עריצי גויים אשר לא ידעו את ה'. אמנם בעז אמר לקוצרים: "ה' עמכם", שם ה' נקרא עליו ודעת דרכיו שהיה חפץ, היא הביאתו לידי המידה המפוארה הזו לומר באהבה לקוצרים: "ה' עמכם". והם חיו כל כך באהבה עמו, כל כך מצאו את עצמם מאושרים, עד שאמרו לו: "יברכך ה'", כי ידעו כי בתוספת ברכתו להם שלום וברכה.¹⁷

17 עין איה, ברכות חלק ב, עמ' 257-258.

כשמעביד איננו מונע מפועליו לאכול בעת הקטיפ, ואדרבה הוא רואה זאת בעין יפה, הוא מתרגל להתייחס בעין יפה וטובה לפועליו ועובדיו גם במצבים אחרים. יכולים להיות מצבי עימות רבים בין מעסיק לבין עובדיו, וההתרגלות של מעביד להסתכל באופן חיובי על עובדיו ולדרוש בטובתם, מסייעת ומועילה לבניין הקשר. הרא"ה קוק ראה במצווה זו מודל לבניין קשר נכון וטוב בין מעביד ועובדיו, ובמיוחד כאן בארץ ישראל עם חידוש החיים הלאומיים והחברתיים לאחר שנות גלות ארוכות.

במקום אחר למד הרא"ה קוק מהמסופר במגילת רות על טיב קשרי עובד-מעביד. בעז פונה לקוצרים ואומר להם: "ה' עמכם", והם משיבים לו: "יברכך ה'" (רות ב, ד). מכאן למדו בתקופה מאוחרת יותר יסוד לתקנה רחבה יותר:

והתקינו שיהא אדם שואל את שלום חברו בשם, שנאמר: "והנה בעז בא מבית לחם ויאמר לקוצרים: ה' עמכם, ויאמרו לו: יברכך ה'" (רות ב, ד).¹⁶

על טיבה של תקנה זו כתב הרא"ה קוק:

דעת ה' האמתית היא ההליכה בפועל בדרכי ה'. הסוג העליון הכולל את היושר ותיקון ההנהגה הוא השלום. השלום בין אדם לחברו, בין משפחה למשפחה, בין עם לעם, שלכונן אותו באמת ובבטחה צריכים אנו לכל ההכנות הגדולות של הלימודים הרמים של דרכי ה' ועבודת ה'. [...] על כן התקינו שיהיה אדם שואל את שלום חברו בשם, שיהיה כח שם שמים מעורב עם השלום והסידור של התיקון האנושי הטוב והמתקן.

והנה הדבר מתחיל בתחילת השאלות של החברה האנושית, איך לתקן את איתן מצב שלומה. דבר ידוע הוא ששאלת פועלים ועובדים היא

16 ברכות נד ע"א.

אמירת השלום של בועז לקוצרים ותשובתם אליו היא בסיס ויסוד לקשרי עובד-מעביד. הוא איננו פוגע, איננו רודה ואיננו משפיל את עובדיו, אלא דואג ומתעניין בשלומם ובמעשיהם. הוא מקרין יחס מכבד, שם שמים וברכת ה' היא הבסיס והתשתית לקשר ביניהם. בעז איננו סתם מעביד אלא השופט. "אבצן זה בעז" (בבא בתרא צא ע"א). הוא מתעניין במעשי הקוצרים, ושואל גם על טיבה של נערה חדשה הנמצאת בשדה. כשהוא מבין במי מדובר, וביודעו את היחס שלו היא זכתה מבני בית לחם בשל מוצאה ממואב, הוא מורה לכול לנהוג אחרת. "ויצו בעז את נעריו לאמר גם בין העמרים תלקט ולא תכלימוהו. וגם שול תשלו לה מן הצבתים ועזבתם ולקטה ולא תגערו בה" (רות ב, טו-טז). הוא מתערב בקשר שבין העובדים, בינם לבין עצמם, כדי להרבות את מידת השלום והטוב החברתי.

אם ניתן לסכם את דברי הרא"ה קוק, אזי מצו התורה לאפשר לפועל לאכול בעת הקטיף, ומהתנהגותו המיוחדת של בעז עם עובדיו ועם רות, ניתן ללמוד על טיב הקשר בין מעביד לעובדיו. לא רק כצעד טקטי, אלא כהנהגה ערכית ומוסרית, ששם שמים חל עליה, מתוך רצון להיטיב, ולבנות חברה שבה המעסיקים מעריכים ומכבדים את העובדים, רואים בהם שותפים בהצלחתם, ודואגים לצרכיהם.

סיכום

עם התחדשות היישוב היהודי בארץ, בניין התעשייה, החרושת והחקלאות התפתח והתעצם, ועלו לדיון שאלות הלכתיות חדשות בתחום הקשרים שבין מעביד ועובד. הרא"ה קוק והרב בצמ"ח עוזיאל, עסקו בנושאים אלו בדרכים שונות. הם שאבו תובנות ועקרונות מקשרי אדון-עבד, ומהמסופר במקרא ובחז"ל על התנהלות והתנהגות ראויה של מעביד כלפי עובד. יחס חיובי ומסייע, עין טובה ורחבה, כפיתוח מידת היושר, הצדק והנדיבות. פיתוח מידות אלו חיוני ומשמעותי בעת בניין החברה והמדינה עם שיבת עם ישראל לארצו.